

TÜRÜK

*Uluslararası Dil, Edebiyat
ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*

2017, Yıl:5, Sayı:11

Geliş Tarihi: 07.11.2017

Kabul Tarihi: 05.12.2017

Sayfa:454-469

ISSN: 2147-8872

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE TASVİR FİİLİ OLARAK SAYGI FİİLLERİ

Raziye Ersan*

ÖZET

Tasvir fiilleri, eklendikleri fiilleri çeşitli açılardan niteleyen yardımcı fiillerdir. Bu yardımcı fiiller, temel anlamından sıyrılarak esas fiilin anlamını etkiler. Fiile eklenen tasvir fiiline göre; asıl eylemin ifade ettiği anlam farklı bir yönden işaretlenir. Bu yardımcı fiiller, Türkiye Türkçesi için işlevlerine göre; *tezlik*, *yeterlik*, *yaklaşma*, *sürerlik* vb. şeklinde sınıflandırılmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde, özellikle Altun Yaruk adlı eserde sıklıkla kullanılan ve eserin konusu itibariyle saygı bildirme işlevi taşıyan tasvir fiilleri mevcuttur: *yarlıka-*, *tegin-*, *yükün-*, *ötün-*. Bu yardımcı fiillerin, ana fiile zarf-fiil eki ile bağlanarak, zarf-fiilli parçada ifade edilen asıl eylemi saygı, yüceltme bakımından işaretlediği görülmektedir. Bu nedenle; bu fiillerin Eski Uygur Türkçesi için diğer tasvir fiillerine ek olarak 'saygı fiilleri' adı altında ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada; bu fiillerin neden tasvir fiilleri içerisinde ele alınması gerektiği ve ana fiili saygı yönünden ne şekilde nitelediği örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, Birleşik Fiiller, Tasvir Fiilleri, yardımcı fiiller, *yarlıka-*, *tegin-*, *yükün-*, *ötün-*.

DEFERENCE VERBS AS DESCRIPTIVE VERBS IN OLD UIGHUR TURKISH

ABSTRACT

Descriptive verbs are the auxiliary verbs that are added to the converbs, and complement the verbs in various ways. These auxiliary verbs affect

• Araştırma Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Elemanı, orcid.org/0000-0002-5007-9365, raziyeersan@gmail.com

the meaning of the main verb by quitting their own meanings. Descriptive verbs mark the main verb in various ways. In the studies about descriptive verbs, it is generally mentioned that these type of verbs complement the main verb in these meanings: quickness, ability, approximation, duration etc. However, descriptive verbs can also complement the verbs in various meanings except for these four meaning. In Old Uighur Turkish, there are also deference verbs as descriptive verbs which are often used in Altun Yaruk. Altun Yaruk is a text in Old Uighur Turkish, that tells about the Buddhism. Because of the fact that there are a lot of sayings of Buddha in this text, there are also these deference verbs to describe the main verb in deferential way. In this study, it is explained that why these verbs are descriptive verbs, and how they describe the main verb as a deferential verb.

Key words: Old Uighur Turkish, Compound Verbs, Descriptive Verbs, Auxiliary Verbs, yarlıka-, tegin-, yükün-, ötün-.

GİRİŞ

Birleşik fiiller, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır. Bazı araştırmacılar, birleşik fiilleri yalnızca yapı bakımından sınıflandırırken, bazıları sınıflandırma ölçütü olarak anlamı da göz önünde bulundurmışlardır.

Bu konuyu *Türkçede Fiil Birleşmeleri* adlı makalesinde ele alan Gabain, fiil birleşmelerini üç grupta incelemiştir: “*Bunlar I. esas manayı taşıyan bir fiil ile bir yardımcı fiilden, II. bir esas fiil ile bir deskriptif fiilden veya III. bir esas fiil ile modal bir yardımcı fiilden meydana gelebilir*” (1988, 16-27). Gabain’in I. gruba verdiği örnekler, Eski Türkçe’de esas bir fiil iken Türkiye Türkçesinde tek başına bir anlam sağlamayan fiillerdir. Bu tür fiillere örnek olarak; günümüzde *-dir* ve *i-* şekillerinin gramatikleşmeye uğramamış şekilleri olan *turur* ve *er-* yapıları verilebilir. Örneğin; *sevdim erse* → *sevdim ise* → *sevdimse*; *sevmişim turur* → *sevmişim-tur* → *sevmişimdir*. Bu gruba giren örnekler; Eski Türkçede, birden fazla fiilin birleşmesinden oluşan yapılara örnek gösterilebilirse de Türkiye Türkçesinde, bu sınıflandırmaya dahil edilemez. II. grupta yer alan fiil birleşmeleri, kılınış bildiren; yani esas fiilin gerçekleşme tarzını gösteren zarf-fiil + fiil yapısından oluşur. Bu yapı meydana gelirken, çekimli fiil kendi anlamını yitirir ve zarf-fiil eki almış olan fiili çeşitli yönlerden niteler. Bu yapıya örnek olarak; *koyuver-*, *olagel-*, *şaşakal-* vb. örnekleri verilebilir. Gabain’in sınıflandırmasının son bölümünü oluşturan III. yapı ise; bir esas fiil ile bir modal fiilden oluşur. İngilizcedeki *will*, *can*, *must*; Almancadaki *werden*, *können*, *müssen* gibi fiillerin örnek verilebileceği bu gruba; Gabain’in Türkçeden verdiği örnekler şu şekildedir: *yuyunu başla-*, *isteyü git-*, *saklayu bil-*, *ala gör-* (1988, 24).

Birleşik fiilleri “*bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubudur. İsim veya fiil unsuru önce, yardımcı fiil sonra getirilir*” (2013, 386) şeklinde açıklayan Ergin; birleşik fiilleri, tanımlamadan da anlaşılacağı üzere yardımcı fiilin önündeki unsurun isim veya fiil olmasına göre ikiye ayırır. İsimle yapılan birleşik fiiller grubuna *kabul et-*, *hasta ol-*, *yapmış bulun-* vb. örnekleri veren Ergin, ikinci gruptaki yardımcı fiillerin

önündeki unsurun bir zarf-fiil eki aldığını ifade eder ve ayrıca “*Asıl mânâ gerundium fiilinin mânâsıdır. Yardımcı fiiller mânâları ile değil, sadece yardımcı fiil fonksiyonu ile çekim unsuru olarak vazife görürler*” (2013, 387) açıklamasını yaparak, burada sözü edilen fonksiyonları Türkiye Türkçesi için *iktidar, kolaylık, çabukluk, birdenbirelik, deneme, devamlılık, süre ve yaklaşma* şeklinde adlandırır.

Korkmaz, birleşik fiilleri “*bir ad ile bir yardımcı fiilin, iki ayrı fiil şeklinin yahut da ad soylu bir veya birden çok kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir*” (2014, 199) ifadesiyle tanımlamış ve Türkiye Türkçesindeki birleşik fiilleri yapı ve anlam özelliklerine göre sınıflandırmıştır. Korkmaz’ın sınıflandırmasında ilk olarak “*Bir ad ya da bir sıfat ile et-, ol-, yardımcı fiillerinin veya esas fiil olma dışında yardımcı fiil olarak da kullanılan bul-, bulun-, buyur-, eyle-, kıl-, yap- fiillerinin birleştirilmesi yoluyla kurulan birleşik fiiller*” yer alır: *Alay et-, taburcu ol-* gibi. (2014, 199). Korkmaz, ikinci grupta ele aldığı birleşik fiilleri *karmaşık fiil* olarak adlandırır: “*Bunlar değişik zaman kesimi içindeki sıfat-fiillerin, ol- yardımcı fiili ile birleşmesinden oluşmuştur. Karmaşık fiiller ol-yardımcı fiilinden önce gelen sıfat-fiilin bağlı bulunduğu zamana ve yüklendiği işlev ayrılığına göre üçe ayrılır: 1. Öncelik fiilleri (-miş ol-): 2. Alışkanlık fiilleri: (-Ir ol-, -mAz ol-) 3. Niyet fiilleri (-AcAk ol-, -IcI ol-, -AsI ol-, -(I)msAr ol-).*” (2014, 200). Korkmaz, bu çalışmayı ilgilendiren ve sınıflandırmasının üçüncü basamağında ele aldığı birleşik fiil grubunun, iki fiilin birleşmesinden oluştuğunu dile getirmiştir: “*Burada birinci fiil bir zarf-fiil kuruluşundadır. Buna, esas fiilin anlamını tasvir eden ve ona yeni bir anlam özelliği katan yardımcı fiil eklenir. Bu türlü birleşik fiiller tasvir edici yardımcı fiil olarak kullanılan bil-, ver-, dur-, yaz-, gel-, gör-, kal- fiilleri ile karşılanır.*” (2014, 200-201). Korkmaz, bu türden olan birleşik fiilleri işlev ayrılıklarına göre *yeterlik, tezlik, süreklilik, yaklaşma, uzaklaşma* olmak üzere alt başlıklar hâlinde incelemiştir. Korkmaz’ın bahsettiği diğer birleşik fiil grupları ise anlamca birbirine yakın ya da zıt fiillerin oluşturduğu iki ayrı fiilin birleştiği, *silip süpür-, döküp saç-* gibi *ikili birleşik fiiller* ve *göze gir-, kanı tepeye çık-* örneklerinin verilebileceği *anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik fiillerdir* (2014, 201).

Banguoğlu; birleşik fiilleri *Karmaşık Fiiller* (a. Öncelik fiilleri, b. Başlama fiilleri, c. Niyet fiilleri, d. Çekimsiz fiil şekilleri) ve *Tasvir Fiilleri* olarak iki grupta ele almış, tasvir fiillerini de a. *Yeterlik, a. İvedilik, c. Sürek, d. Yaklaşık, e. Yarı tasvir fiilleri* diye alt gruplarda incelemiştir (2011). Yarı tasvir fiillerini “*tasvir fiilleri kalıbında kurulmuş olup tasvir fiili anlatımı taşımayan, yani ikinci fiilin esas anlamında olan birleşikler*” (2011, 493) şeklinde tanımlayan Banguoğlu, yarı tasvir fiillerine örnek olarak *çıkagel-, alakoy-* örneklerini vermiştir.

Birleşik fiilleri “*biri asıl eylem, diğeri yardımcı ad veya eylem olan iki sözcüğün birbiriyle yapı ve anlamca kaynaşması ile oluşan gruptur.*” (2011, 432) şeklinde tanımlayan Eker; Türkiye Türkçesindeki birleşik fiilleri, 1. Asıl eylem + zarf-fiil eki + yardımcı eylem şeklinde oluşturulan *tasviri eylemler* (düşeyaz-, bakakal-...), 2. Ad + yardımcı eylem yapısında kurulan *adla yapılan birleşik eylemler* (yardım et-), ve 3. İlk iki gruba da uymayan; fakat birleşik eylemler içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğü *diğer birleşik eylemler* (güleceği gel-, yapmış ol-, güleceği tut-...) olmak üzere üç bölüme ayırmıştır (2011, 432-433).

Eker, ilk gruba dahil ettiği tasvir fiillerinin asıl eylemin kılınmış çeşidini göstermeye yaradığını belirtmiştir (2011, 432).

Karahan, birleşik fiilleri 1. *Bir hareketi karşılayan birleşik fiiller* ve 2. *Bir hareketi tasvir eden birleşik fiiller* olmak üzere işlevine göre ikiye ayırmıştır. Karahan, ilk gruba dahil ettiği fiilleri de a. *Ana Yardımcı Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller* (yok et-, karar kıl-, konuşacak ol-vb.) ve b. *Diğer fiillerle kurulan birleşik fiiller* (“ol-, et-, kıl-, yap-, bulun-, başla-“ yardımcı fiilleri yerine asıl fiillerin kullanıldığı “yol al-, para ye-, dış bile-“ gibi) olarak iki grupta sınıflandırmıştır. İkinci grupta yer alan, bir hareketi tasvir eden birleşik fiillerin “zarf-fiil eki taşıyan bir fiil ile bir tasvir fiilinin birleşmesinden meydana gelen fiiller” olduğunu dile getiren Karahan; bu fiillerin asıl fiile yeterlik, ihtimal, tezlik, yaklaşma vb. anlamları kattığını ifade eder (2012, 73).

Karaağaç’ın sınıflandırması Ergin’in sınıflandırmasıyla birebir örtüşmektedir. Karaağaç da birleşik fiilleri, 1. *İsimlerle yapılan birleşik fiiller* Ör. Arz et-, şaka yap-, sabret-, vermiş bulun-, gidecek ol- vb. 2. *Fiillerle yapılan birleşik fiiller* olmak üzere ikiye ayırır ve ikinci grup için bir asıl fiilden sonra zarf-fiil eki ile birleşen bir yardımcı fiilin geldiğini söyler. Karaağaç; “İsimlerle yapılan birleşik fiillerde olduğu gibi, bu fiillerle yapılan birleşik fiil öbeklerinde de yardımcı fiil, geriye doğru bir işlev görür, yani yardımcı fiilin yönü geriye doğrudur. Bu, Türkçenin yapımlık yönüdür ve gerçekten de yardımcı fiil, bir fiilden fiil yapma eki gibi çalışır.” (2011, 193) açıklamasıyla, diğer araştırmacılar gibi zarf-fiilli birleşik fiillerde zarf-fiilli yapının asıl fiil olduğunu, çekimli fiilin ise bu asıl fiili işlev bakımından tamamladığını dile getirmektedir.

Araştırmacıların temel olarak birleşik fiilleri yapı bakımından “fiil + zarf-fiil eki + fiil” ve “ad + fiil” şeklinde sınıflandırdığı görülmektedir; fakat Uğurlu (2009), birleşik fiilleri ele aldığı makalesinde, zarf-fiil ekinin bir fiilden isim yapma eki olması dolayısıyla zarf-fiilli parçanın da artık bir isim olduğu gerekçesiyle yukarıda da bahsi geçen tüm birleşik fiillerin yapı bakımından birbirinden farkının olmadığını, bu sebeple tüm birleşik fiillerin ad + eylem yapısında ele alınması gerektiğini dile getirir. Dolayısıyla Uğurlu; birleşik fiiller için “isimlere fiiller getirilmek suretiyle oluşturulan fiillere ‘birleşik fiil’ denir” (2009, 410) tanımlamasını yapmaktadır ve birleşik fiilleri yapı ve dizim bakımından sınıflandırmak gerektiğini, anlamın ise yalnızca denetleyici bir ölçüt olarak kullanılabileceğini ifade etmektedir (2009, 407).

Uğurlu’nun (2009) tanımı; yapı bakımından doğru ve birleşik fiillerin tasnifi açısından kapsayıcı bir tanımdır; ancak birçok araştırmacının da ayrı bir başlık altında inceleme gereği duyduğu tasvir fiilleri, yapı ve dizim bakımından Uğurlu’nun tanımına uymasına rağmen diğer birleşik fiil yapılarından bir yönüyle ayrılmaktadır. Bu tür birleşik fiil gruplarında, her ne kadar zarf-fiil eki bir yapım eki olarak eklendiği fiili isim türünden bir sözcüğe dönüştürmüş olsa da buradaki fiil, anlam olarak hâlâ fiillliğini korumakta ve bağlam içerisinde, gerçekleştirilen asıl eylemi ifade etmektedir. Burada kişi ve zaman ekini alan her ne kadar yardımcı fiil ise de işaret edilen anlam, zarf-fiilli yapıdaki eylemdir. Karaağaç, “Öbeğin vurgusu asıl öge olan fiil üzerindedir” (2011, 195) ve Karahan da “Grubun vurgusu birinci unsur üzerindedir.” (2012, 79) sözleriyle bu duruma dikkat çekmiştir. Örnek verilecek olursa “STTü. bütün gün çalışıp durdum birleşmesinde, STTü. dur- yardımcı fiili ayrı bir olguyu ifade etmez, sadece STTü.

çalış- fiilini kılınış yönünden tasvir eden gramatikal bir unsur olarak işlev görür. Diğer bir deyişle, dış yapıda söz dizimi açısından Temel Parça, Zarf Parçasına bağlıymış gibi görünse de derin yapıda Temel Parça anlam açısından kendisinden önceki Zarf Parçasında bulunan tam fiili 'actional phrase' niteler." (Gökçe 2013, 50).

"Bir yapımılık bağlı birim, aynı tür sözden aynı tür söz türetiyorsa, ekin işlevi açık ve belirgin olmakta, isimden fiil veya fiilden isim türetiyorsa, ek belirgin bir işleve sahip olmamakta, getirildiği isim veya fiille herhangi bir biçimde ilgili fiil ve isimler türetmektedir. İşte bu olgu, isimlerden yapılan birleşik fiiller ile fiillerden yapılan birleşik fiiller arasında da olduğu gibi geçerlidir." (Karaağaç 2011, 193). Bu sözleriyle Karaağaç, asıl fiile zarf-fiil eki ile bağlanmış olan yardımcı fiillerin de birer fiilden fiil yapma eki gibi çalıştığını ve bu nedenle bunların belirli bir işleve sahip olduklarını açıklamaktadır: *u-*, *bil-*, *al-* : iktidar, yeterlik; *ver-* : kolaylık, birdenbirelik, çabukluk, tezlik; *gör-*, *dur-*, *ko-*, *koy-* : süreklilik, veya devamlılık, deneme; *gel-*, *kal-* : beklenmezlik, çabukluk; *yaz-*: yaklaşma. Yani Karaağaç'a göre bu türden yardımcı fiiller; birer fiilden fiil yapma eki gibi işlev görerek zarf-fiilli yapıdaki fiile yeni bir anlam kazandırır. Buradaki önemli nokta, tasvir fiili olan yardımcı fiillerin, eklendiği fiile yeni bir anlam kazandırması ve asıl fiili işlev yönünden işaretlemesi konusudur.

TASVİR FİİLİ OLARAK SAYGI FİİLLERİ

Tasvir fiilleri; yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, zarf-fiilli parçadaki eylemi işlev bakımından belirtmesi nedeniyle kendi içinde yine sınıflandırılırlar. Sözcüklerin zamanla anlam değişikliğine uğraması, dilin kullanımındaki temel değişiklikler göz önünde bulundurulduğunda; bu tasvir fiillerinin hem çağdaş Türk lehçeleri hem de tarihî Türk lehçeleri için değişkenlik gösterebileceği ve konunun dilin en değişken alanı olan anlamla ilgisi bakımından tam ve kesin bir sınıflandırma yapmanın zorluğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen; yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere (yapıver-, bakakal- vb.), bu yardımcı fiiller kullanım sıklıkları bakımından, asıl fiili hangi işlev bakımından nitelediklerine göre sınıflandırılabilir. Eski Uygur Türkçesinde de bugün Standart Türkiye Türkçesinde kullanılmayan ve bu sınıflandırmaya dahil edilebilecek olan bazı tasvir fiilleri mevcuttur. Bu çalışmanın asıl konusu da birçok araştırmacının farklı yönlerden dikkat çektiği, Eski Uygur Türkçesinde asıl fiili (zarf-fiilli parçayı) saygı yönünden niteleyen tasvir fiilleridir: *yarlıka-*, *tegin-*, *ötün-*, *yükün-*.¹

Gabain; yukarıda da bahsi geçen, birleşik fiilleri sınıflandırdığı çalışmasında Eski Uygur Türkçesindeki saygı bildiren yardımcı fiilleri "*İngilizcedeki will, can, must; Almandaki werden, können, müssen gibi*" (1988, 24) şeklinde açıkladığı Modal Yardımcı Fiiller grubuna dahil etmektedir. Gabain, bir başka çalışmasında bu yardımcı fiilleri şu şekilde açıklamıştır: "*Modal yardımcı fiillerin bir alt bölümü modal saygı fiilleridir; mantıkî esas fiil, -u zarf fiil şekline sahiptir. kıl-u tegin- 'fedakârlıkla bir şey yapmak', yükün-ü ötün- 'bağlılıkla hürmet etmek', bältür-ü yarlıka- 'saygıyla bir şey göstermek'. Esas fiil –galı şeklinde ise, modal saygı fiili değil, modal yardımcı fiil söz konusudur: bar-galı ötün- 'gidebilmeyi rica etmek', boşur-galı yarlıka- 'öğrenmeyi emretmek'. Yalnız ti- 'demek', ay- 'söylemek', ayt- , ayıt- 'sormak' fiilleri, modal saygı fiillerinden önce -p şekliyle gelirler: ti-p ötün- 'saygıyla söylemek'"*

¹ "Ötün- and tegin- are used for marking speech and action respectively, of the individual who has an inferior status" (Erdal 2004, 529).

(Gabain 2007, 90). Görüldüğü üzere, Gabain saygı fiillerini tasvir fiillerinden ayrı bir şekilde *modal fiiller* başlığı altında ele almıştır. Gabain'ın modal fiillere verdiği “*yuyunu başla-, isteyü git-*” (1988, 24) gibi örneklerde yardımcı fiil, esas anlamını yitirmeyip asıl fiil olarak kullanılmaktadır. Ancak saygı fiilleri yukarıda da açıklandığı üzere, esas eylemi ifade etmeyerek, zarf-fiilli parçadaki eylemi yalnızca işlev yönünden nitelendirmektedir. Bu yönüyle saygı fiilleri, modal fiillerden ayrılarak tasvir fiilleri içerisine dâhil edilmelidir.

Yaylagül de Eski Türkçede nezaket ifadelerini incelediği çalışmasında bu türden fiillere yer vermiştir. Yaylagül'ün “*Alt katmandan bir kişi üst katmandan bir kişiden herhangi bir talepte bulunacaksa söylemlerinde, genellikle söylem sonunda olmak üzere, bazı özel fiiller kullanır. Bu fiiller yoluyla, konuşmacı kendini alçaltarak dinleyiciyi yüceltmekte, böylece talebinin yerine getirilmesi için zemin hazırlamaktadır*” (2005, 156) sözleri de bu yardımcı fiillerin, asıl fiili saygı, nezaket işlevi yönünden tamamladığını; asıl eylem olarak kullanılmadığını ifade etmektedir.

Tokyürek (2005, 349), Gabain'ın Modal Yardımcı fiiller başlığı altında ele aldığı fiilleri *belirleyici yardımcı fiiller* başlığı altında vermiş, Banguoğlu (2011)'nin *yarı tasvir fiilleri* dediği bölüme dâhil ettiğini ifade etmiştir. Bir işi haşmetle yapmak anlamını verenlere *tegin-, yarlıka-* örneklerini vermiş, fakat bunlardan başka 16 farklı yardımcı fiil daha kullanıldığını “*diğer belirleyici yardımcı fiiller*” başlığı altında “*eşidü tüketip, kodup ıdalap, yanturu kötünü*” gibi örneklerle ifade etmiştir (2005, 362). “*Kalıplaşma temayülü gösteren bu birleşik fiiller, hareketin nasıl yapıldığını gösterir. Uygur sahasında yaygın olarak kullanılan ‘yarlıka-‘ ve ‘tegin-‘ belirleyici yardımcı fiilleri ‘bir işi haşmetle ya da saygıyla yapmak anlamlarındadır*” (2005, 349) açıklamasına rağmen Tokyürek, *zarffil + fiil* yapılarını tasvir fiilleri olarak adlandırıp *yeterlik, tezlik, süreklilik, yaklaşma fiili* başlıkları altında değerlendirirken, burada söz konusu olan saygı fiillerini *belirleyici yardımcı fiiller* olarak ayrı bir başlık altında incelemiş ve ayrıca Uygur Türkçesinde saygı bildiren tasvir fiilleri olarak ayrı bir gruplandırma yapmayarak, bunları diğerleriyle aynı kategoride değerlendirmiştir.

Eraslan da *Eski Uygur Türkçesi Grameri* adlı eserinde bu fiilleri, ‘*tasvirî yardımcı fiiller*’ başlığı altında vermiş; fakat diğer tasvir fiillerinden ayrı olarak bunları saygı fiilleri olarak sınıflandırmayıp her bir fiilin kendi açıklamasında bu fiillerin, eylemin hürmetle yapıldığını ifade ettiğini dile getirmiştir. (2012, 443).

Son olarak 2016 yılında *saygı bildiren ifadeleri* ele aldığı çalışmasında Keskin, kalıp olarak kullanılan saygı bildiren sıfatlara yer verdikten sonra, Altun Yaruk'un yalnızca yedinci kitabında geçen ve saygı bildiren fiillerden söz etmiştir. Ayrıca bunları birleşik fiil konusu kapsamında ele almamış, bu fiillerin yalnızca anlam bakımından saygı ifade ettiğini dile getirmiştir. Keskin; *küse-, yalbar- ve yükün-* fiillerinin, *tegin-, ötün-, yarlıka-* fiillerinde olduğu gibi esas anlamlarından sıyrılmadığını belirterek bu fiilleri de çalışmasına dahil etmiştir (Keskin, 2016). Eraslan'ın da tasvir fiilleri başlığı altında *küse-* “*esas fiilde belirtilen hareketin yapılmasının istendiğini ifade eder*” (2012, 446), *sakin-* “*esas fiilde belirtilen hareketin yapılmasının düşünüldüğünü, tasarlandığını ifade eder*” (2012, 446) gibi fiillere yer verdiği görülmektedir. Ancak açıkça görüleceği gibi, *küse-, sakın-* vb. fiiller esas anlamını yitirmeyerek yapılan asıl eylemi (iste-, düşün-) ifade etmektedirler. Bu bakımdan bu tarz

yardımcı fiiller Gabain'ın Modal Yardımcı Fiiller olarak adlandırdığı gruba dahil edilebilirler. Saygı fiilleri ise, yapılan asıl eylemi bildirmemeleri ve zarf-fiilli parçadaki eylemi işlev bakımından nitelemeleri sebebiyle bunlardan ayrılmaktadırlar.

Tokyürek (2005)'in de belirttiği üzere saygı bildiren yardımcı fiiller, ana fiilin yapılış tarzını betimlemektedirler. Söz konusu fiiller, kullanıldıkları cümlede asıl eylemi bildirmeyip, ana fiili işlev yönünden nitelemektedirler ve ana fiilin semantik yapısında bir değişikliğe yol açmazlar. Budizm öğretilerini ve Buda'nın konuşmalarını içeren Eski Uygur Türkçesi metinlerinde, bağlam itibarıyla bu yardımcı fiillerin çokça kullanıldığı görülmektedir. Öyle ki Buda'nın sarf ettiği eylemler ve Buda'ya yöneltilen soru ve cevapları içeren fiiller, eser boyunca mutlaka bir saygı fiiliyle birlikte kullanılmıştır. Bu nedenle; Eski Uygur Türkçesi için bu fiiller, tasvir fiilleri olarak değerlendirilmeli ve diğer tasvir fiillerinin ana fiile kattıkları işlev bakımından *tezlik*, *sürerlik vb.* gibi sınıflandırılmaları dolayısıyla ayrıca *saygı fiilleri* olarak ayrı bir grupta incelenmelidirler.

Budizm öğretilerini ve Buda'nın konuşmalarını içeren ve dini bir eser olan, Eski Uygur Türkçesinin en hacimli eseri Altun Yaruk'ta tasvir fiili olarak saygı fiilleri, eserin içeriği dolayısıyla sıklıkla kullanılmıştır. Eserin hemen hemen tamamına yakınında görülebilen ve eklendiği fiili saygı açısından nitelediğinden dolayı örnekler arasında anlam açısından herhangi bir fark oluşturmayan bu yardımcı fiillerin tamamına bu çalışmada yer vermek mümkün değildir. O nedenle; burada bu saygı ifade eden bu yardımcı fiillerin neler olduğu açıklanacak ve Altun Yaruk adlı eserden önemli olduğu düşünülen örneklere yer verilecektir.

1. yarlıka-

yarlıka- fiili Altun Yaruk'ta en sık kullanılan sözcükler arasındadır. Metnin içeriği dolayısıyla, Buda'nın ağzından çıkan yahut Buda'ya yöneltilen neredeyse her cümlede esas fiile bu yardımcı fiil eklenmiştir. Bu fiilin sözlük anlamı Caferoğlu'nda "1. *Buyurmak, va'z vermek, öğüt vermek, haşmetle yapmak*, 2. *İltifat etmek, şefkat göstermek*" (2011, 287) şeklinde verilmiştir. *yarlıka-* fiili, eklendiği ana fiilin haşmetle, hürmetle yapıldığını belirtir ve saygı amacıyla kullanılmaktadır. Erdal, Orhon Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde nezaket için kullanılan yardımcı fiil olan *ber-* yerine, Uygur döneminde bu yardımcı fiilin kullanıldığını dile getirmiştir.² Bu fiilin asıl anlamının *merhamet et-* olduğunu söyleyen Erdal, saygın bir mertebedeki kişilerin eylemlerini dile getirirken ya da yalnızca nezaketli olmak istendiğinde, bu yardımcı fiilin işin hürmetle, saygıyla yapıldığını ifade ettiğini açıklar.³ Ayrıca Yaylagül de "Eski Türkçenin yüceltme dili özelliği taşıyan fiili *yarlıqa-* 'buyurmak'tır. Saygı duyulan ve yüceltilen 3. Kişinin geçmişteki emirleri dinleyiciye, *yarlıqa-* (<*yarlıg+a-*) fiili ile aktarılmıştır" (2005, 154) sözleriyle bu fiilin, sözdeki ifadeyi daha nezaketli bir şekilde ifade etmek için kullanıldığını ifade eder. Eraslan da Eski Uygur Türkçesi gramerinde bu fiili, tasvir fiilleri içerisine almış ve "esas fiilde belirtilen hareketin buyurulduğunu, lütfen yapıldığını, haşmetle

² "Signifying 'to favour with doing, to deign to do', *ber-* is an auxiliary of politeness in Orkhon Turkic and Qarakhanid. Uygur has *yarlı(g)ka-* instead" (Erdal 2004, 262).

³ "In the verbal domain deference is expressed by auxiliaries such as *yarlı(g)ka-*, approximate translation 'to graciously do something'. The original meaning of *yarlıka-* was 'to pity, commiserate', whence metonymy leads to deferential meaning when referring to actions of subjects in high position whom one honours or just wants to be polite to. " (Erdal 2004, 528).

yapıldığını ifade eder” (2012, 447) açıklamasını yapmıştır. Aşağıdaki örneklerde bu yardımcı fiilin çeşitli kullanılış biçimleri görülmektedir. Farklı fiillere, herhangi bir kısıtlama olmaksızın eklenebilen bu fiil, eklendiği fiilin saygıyla yapıldığını işaret ederek daha nezaketli bir kullanım sağlamaktadır.

(1) *ötrü t(e)ngri [t(e)ngrişi burkan o]larning [bo] [ötüglerin] eşidü y(a)rlıkap.. ögdi alkadı edgü edgü tözünler oghıya çın kirtü erür (.....) tip y(a)rlıkadı* (AY 91/12) “Sonra tanrılar tanrısı Buda, onların bu dualarını işitip, övgü ve iyilik, iyi asiller oğlu için gerçek, doğru olandır (.....) dedi.”

(2) *küstüşüm teginür m(e)n kşantı ötügümin alı y(a)rlıkap busuşdın emgekdin kutgaru y(a)rlıkasunlar* (AY 106/20) “İsterim (ki) tövbe duamı kabul edip deritten sıkıntıdan kurtarsınlar.”

(3) *bo mäneñ ötünmiş ötügüm äzüg igid bolu täginmägüsiñä atı kötrülmiş ayagka tägimlig t(ä)ñrim, tanuk bolu y(a)rlıkagay ärti* (AY-Ayazlı, 1104) “Bu benim söylediğim sözlerin yalan olmadığına Yüce Tanrım, tanık olacak” (AY-Ayazlı).

(4) *magadtaki m(a)habodı söğütüning altınında narayançan [ögüz]nüing kızıgında oluru y(a)rlıkap ülgüsüz üküş king alkıg edgülig edremliğ .. tuyunmakning tayakı bolmuş çaytıka yükünür m(e)n* (AY 31/2) “Magadtaki Mahabodı söğütünün aşağısında Narayançan ırmağının kıyısında haşmetle oturarak sayısız, çok geniş, iyi, erdemli, hissetmenin dayanağı olmuş manastıra secde ederim.”

(5) *takı yme tözünler oghıya :: alku burkanlar özke adınaguka asıg tusu kılsarlar :: tüpinge üzlençüsiñge tegi asıg tusu kılı y(a)rlıkayurlar* (AY 49/11) “Ayrıca ey asiller oğlu! Bütün Budalar kendisine de başkasına da fayda kılsarlarsa, sonuna kadar faydalı olurlar.”

(6) *üçünç kuvragına nom nomlayu y(a)rlıkadukda tokuz on sekiz ming kolti nayut tümen kişiler y(e)me ok arhant kutın bultılar* (AY 186/7) “Üçüncü topluluğuna (Samgha) öğretiyi (Dharma) açıklayıp buyurduğunda, doksan sekiz bin Koti, Nayuta on bin insan daha Arhant kutsallığını buldular” (AY-Ölmez).

(7) *kayu üdün tükel bilge [t(e)ngri] t(e)ngrişi burkan bo yirtinçü yir suvda toga b(e)lgüre y(a)rlıkap biş elig yıl tönı⁴ tnl(i)glarka asıg tusu kılıp (.....) ötrü ol ugrurta .. inçıu atl(i)g balıkda .. çang bağlıg kuotau atl(i)g bir beg balık begi erti* (AY 3/6) “nice devrin tam bilge tanrılar tanrısı Buda, bu dünyada, yer-su’da doğup belirerek kırk beş yıl dürüst canlılara fayda kılıp (.....) ondan sonra o zamanlarda, inçıu adındaki şehirde, Çan kabilesinden kuotau adındaki bir bey şehrin beyi oldu.”

(8) *yirtinçününg yalanguz bahşısı lumbınavan arıgda toga y(a)rlıkadı* (AY 30/20) “Dünyanın tek ustadı Lumbınavan çayında doğdu.”

(9) *kaş kavşal ilte baranas balıkda evrilmedük darmaçakır nomlug tilgenig evirü y(a)rlıkap kadgu nızvanıların üzdeçi kesdeçi .. tört törlüg inyana bilge biliglig çaytılarka yükünür m(e)n* (AY 31/8) “Kaş kavşal ülkesinde Benares şehrinde çevrilmemiş öğretiyi tekerleği (olan) dini tekerleği hürmetle çevirerek kaygı (ve) ihtirasları bozacak dört türlü inyana bilge bilgili manastırlara secde ederim.”

(10) *amtu m(e)n bo kamağ biş ajun tnl(i)g oganlarınga iki y(i)g(i)rmi bölüklüg nom nomlap asıg tusu kılavın tip öngrekin sakınu bügünü y(a)rlıkamaz* (AY 34ş/17) “Şimdi ben bu bütün beş

⁴ köni olarak ele alınmıştır.

dünya canlısına on iki bölüm(den oluşan) öğretiyi açıklayıp fayda sağlayayım diye öncekini düşünmez.”

(11) *iki kırk ulug erenlarning b(e)lgüsinge burkanlarning iduk et'özlerin körkitip közüntürüp ulug asıg tusu kulu y(a)rılıkayurlar erser bo titir ikinti tüş et'öz* (AY 43/17) “Otuz iki ulu erenlerin alametine tanrıların mukaddes vücutlarını gösterip büyük fayda sağarlarsa, bu ikinci düş kişisi olarak adlandırılır.”

(12) *'eng'ilki bir törlüg et'öz b(e)lgürtüp arıg süzük burkanlar uluşınta ornanıp bir yintem ulug küçlüg tayşing nomug ok nomlayu y(a)rılıkayurlar* (AY 46/11) “İlk olarak; bir tür vücut belirip, temiz tanrılar ülkesine yerleşip, tamamıyla ulu, güçlü vezir duasını açıklıyorlar.”

Yukarıdaki örneklerde *yarlıka-* fiili, asıl anlamıyla kullanılmayıp gerçekleştirilen asıl eylemi bildiren zarf-fiilli yapıdaki eylemi yüceltmektedir. Örnekler incelendiğinde, bu yardımcı fiilin, ya Budaların (*tenri tengrisi burkan*) eylemlerini ya da Budalara yöneltilen eylemleri ifade ederken kullanıldığı görülmektedir. Bu yardımcı fiilin; daha çok *asıg tusu kıl-* “fayda sağla-“, *nom nomla-* “öğreti açıkla-“, *busuşdın emgekdin kutgar-* “sıkıntıdan kurtar-“, *ötüg eşid-* “dua dinle-“ gibi konuşucuya göre daha saygın, kudretli kişilerin gerçekleştirebileceği eylemlerle birlikte kullanılması da bu yardımcı fiilin asıl eylemi yüceltme işlevini doğrulamaktadır.

2. tegin-

tegin- fiili esasen *teg-* “değ” fiilinden gelmektedir. Bu fiilden türemiş olup saygı bildirmek için kullanılan başka türden sözcükler de mevcuttur. Örneğin; Altun Yaruk'ta sıklıkla kullanılan “adı yüceltilmiş saygıdeğer tanrım” anlamına gelen “*atı kötrülmiş ayagka tegimlig t(e)ngrim*”(AY 37/2) ifadesindeki *tegitimlig* sözcüğü de aynı fiil kökünden türemiştir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *saygıdeğer* sözcüğünde, hitap sözcüğü olarak kullanılan *Değerli* sözcüğünde de aynı fiil kökü bulunmaktadır. Saygı ile ilişkisini bugün bile açıkça görebildiğimiz *değ-* fiilinin Eski Uygur Türkçesinde bir türemişi olan *tegin-* fiili, Caferoğlu'nun sözlüğünde (2011, 231) diğer anlamlarının yanında ‘*saygı ve hürmetle bir şeyi yapmak*’ anlamıyla da görülmektedir. Tıpkı *yarlıka-* fiili gibi *tegin-* fiili de esas fiilin saygı ve hürmetle gerçekleştirildiğini bildiren bir saygı fiilidir. Eraslan da bu fiilin esas anlamına da değinerek “*tegin-* ‘erişmek’ fiili, esas fiilde belirtilen hareketin hürmetle yapıldığını, yapılmak istenildiğini, lütfen yapıldığını, yapılmaya kalkışıldığını ifade eder” (2012, 446) sözleriyle bu fiilin bir yardımcı fiil olarak saygı ifadesi belirttiğini dile getirmiştir. Tokyürek'in çalışmasında da bu fiilden “*Uygur sahasında kullanılan tegin- yardımcı fiili, 56 örnekte kullanılmaktadır ve 'bir işi saygıyla yapmak' anlamında kullanılmaktadır. Bu saygı, Buda'ya, hükümdarlara, Brahmaya ve toyınlara olan saygıdır*” (Tokyürek 2005, 350) şeklinde söz edilmektedir. Aşağıda *tegin-* fiiliyle Altun Yaruk'ta kurulan fiil birleşmelerinden örnekler yer almaktadır:

(1) *anta ötrü t(e)ngri kanı hormuzta t(e)ngri tükel bilge t(e)ngri t(e)ngrisi burkantın bo nomlug y(a)rılıg eşidü teginip yine t(e)ngri t(e)ngrisi burkanka inçe tip ötünti* (AY 157/18) “Ondan sonra tanrılar hanı İndra tanrı, eksiksiz, bilge, tanrılar tanrısı Budadan bu öğretiyi buyruğunu saygıyla dinleyerek yine tanrılar tanrısı Budaya saygıyla şöyle dedi” (AY-Ölmez).

(2) *bo altun önglög y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi atl(t)g nom erdinig eşidü teginip bo künte inaru bo nom erdinig boşgungalı tutgalı okıgalı sözlegeli ötgürü yine adınlarka nomlagalı bo nom erdini içinteki y(a)rılıgça yorıgalı ötüni teginür biz* (AY 182/19) “Bu altın

renkli, parlak, parıltılı, her (şey)den (çok) yükseltilmiş, öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevherini saygıyla işitip, bugünden sonra bu öğreti mücevherini öğreneceğimizi, okuyacağımızı, söyleyeceğimizi, iyi anlayıp yine başkalarına açıklayacağımızı, bu öğreti mücevheri içindeki buyruk doğrultusunda yürüyeceğimizi, (size), saygıyla belirtiriz” (AY-Ölmez).

(3) *bo kopda] kötrülmüş nom [iligi atl(i)g nom er]diniğ tükel [bitiyü teginip t(e)n]gri ajunta tapıgçı[sı bolgay] m(e)n* (AY 12/5) “bu her şeyden daha çok yüceltilmiş öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevherini tamamıyla hürmetle yazıp tanrı aleminde (onun) hizmetçisi olacağım.”

(4) *neçe buyan edgü kılınçlarım <bar> erser amtı m(e)n alku kamağ tnl(i)glar birle alkunı barça esirkençsiz ökünçsiz köngülin kamağ biş ajuntaki tnl(i)glarka evire teginür biz* (AY 169/15) “Ne kadar iyi davranışlarım (var) ise; şimdi bütün canlılar ile hepsini toptan, esirgemeyen, kedersiz gönülle, bütün beş varlık şeklindeki canlılara saygıyla yöneltirim (harf. -iz)” (AY-Ölmez).

(5) *bo ok sävinçtä ötgürü ol elig hanıg eli uluşı bodunu karası birlä alku üddä koluta kop törlüg adasinta tudasinta küyü küzütü tagingüy biz* (AY-Ayazlı, 0647) “İşte bu sevinçten ötürü o hükümdarı, memleketi, halkı ile her zaman her türlü tehlikeden koruyacağız” (AY-Ayazlı).

(6) *atı kötrülmüş ayagka tägimlig t(ä)ñrim apam birök m(ä)n bo d(a)rni sözlätäçi kişiniñ bo d(a)rnini sözlöp tapıg udug ağır ayag kılmuşların körü täginsär m(ä)n, ötrü ögrünç sävinç köñülüm turu teginip, azu kiçig oglank(a)ya körkin, azu karı avınçga körkin, azu toyın dentar körkin kılıp eligimtä çintamani ärdini altun kapçuk birlä tuta mandal içindä kirip ät’özüm üzä ağır ayag kılı, tilim üzä burhanlar atın atayu ol d(a)rni tutdaçi kişiniñ köñülintäki küsämış küsüşin ayutıp küsüşin kanturu tagingüy m(ä)n* (AY-Ayazlı, 1040) “Yüce Tanrım şimdi eğer ben, bu tılsımı söyleyecek kişinin bu tılsımı söyleyip hizmet (edip) saygı gösterdiğini görsem, sonra (bunun) sevinç gönlüm(e) yerleşip ya küçük bir çocuğun görünüşüne yahut da yaşlı bir ihtiyarın ya da keşişin görünüşüne bürünüp elimde cintamani mücevheri altın küçük bir kap ile tutarak mandala (daire) içine girip bedenimle saygı göstererek dilimle Budalar adını söyleyip tılsımı tutacak kişinin gönlünden (geçen) istediği dileğini söyleyip isteğini gerçekleştireceğim” (AY-Ayazlı).

(7) *kayu mening nızvanılıg adartdaçılarım erser ulatı kılınçlıg adartdaçımın yme küseyü teginür m(e)n .. y(a)rlikançuçı köngüllüg suv üze yuyu arıtu y(a)rlikap arıg süzük kılınlar* (AY 107/1) “Hangisi benim (en) ihtiraslı zarar getirecek olanlarım ise bundan başka aktif (olarak) zarar verecek olanlarımı da isterim ki merhametli gönüllü (tanrı) su içinde yıkayıp, arıtıp (onları) arı saf kılsın.”

(8) *mening kalmış neçe kılınçlarım erser .. emgeklig tüş utlılarıg tükel birteçig .. alkunı barça burkanlıg kanglarımning üskinte .. kirtü köngülin kşantı kılı teginim* (AY 108/7) “Sıkıntılı karşılığını tamamıyla verecek (olan), işlediğim nice amel varsa, hepsi için bütün Budalı hanlarımın huzurunda imanlı bir gönülle tövbe ettim.”

(9) *ol kılınçlarım küçinte teginülük neçe ötüğüm erser .. yalvara teginür m(e)n [bolar] [barça]a öçsün alkınsun[lar* (AY 106/7) “O amellerim sayesinde erişilebilecek nice dileğim varsa, bunların hepsi sönsün tükensin (diye) yalvarırım.”

(10) *t(e)ngirim altun [önglüg] [küvrüg]din bo montag sav [söz]ler eşidilür :: kim m(e)n bo şlık [no]mlarıg tülümde eşidip odugumdakıda yigrek b(e)kiz b(e)lgülüg köngülümde tuta teginim* (AY 125/15) “Tanrım, altın renkli davuldan bunun gibi sözler işitilir ki ben bu manzum öğretileri düşümde işitip uyandıgımda daha iyi, açık, belirgin (bir şekilde) gönlümde tuttum.”

(11) *ötrü sarasvatı t(e)ngri kızı t(e)ngri t(e)ngri burkanning bo y(a)r(lı)ğın eşidip ikileyü t(e)ngri t(e)ngri burkan adakınta yinçürü töpün yükünüp öz orunıta oluru teginti* (AY 481/11) “Tanrıça Sarasvati, Tanrı(lar) Tanrısı Buddha’nın bu buyruğunu dinledikten sonra bir kez daha Tanrı(lar) Tanrısı Buddha’nın ayağına eğilip başıyla secde ederek yerine oturdu” (AY-Çetin).

(12) *bo y(a)r(lı)ğ eşidü teginip [şarıputır]ı arhant yene inçe tip [ötün]ti* (AY 461/22) “Bu buyruğu işiten Aziz Şarıputri, şöyle ricada bulundu” (AY-Çetin).

(13) *Ayagka tegimlig t(e)ngrim m(e)n yme t(e)ngrim sizing üsküngüzde t(e)ngrike yalangukka asıglıg küsemış küsüşüg kanturtaçı küyü küzetü tutup inç mengilig kaltaçı çintamanı erdini atl(ı)g iduk d(a)r(a)nı nomug ötüünü tegineyin tip ötrü inçe tip ötüinti* (AY 467/20) “ ‘Saygıdeğer Efendim (Tanrım), ben de sizin huzurunuzda Tanrı’ya (ve) insana yararlı, arzuladıklarını bütünüyle yerine getirecek olan, gözetip koruyarak huzur (ve) mutluluk verici çintamanı adlı dharani öğretiyi arz edeyim’, diye ricada bulundu ve sonra arz etti” (Çetin, 2012: 179).

(14) *Kayu tnl(ı)glar birök süzük kırtgünç köngülin bo d(a)r(a)nı nomug sözleserler m(e)n ötrü ürüg uzatı ol tnl(ı)glarık korkınçda ölümde küyü küzetü teginey m(e)n tip ötüinti* (AY 469/2) “ ‘Öyle ki hangi canlı, saf ve inançlı (bir) gönülle bu öğretiyi söylese ben, o canlıları daima korkudan (ve) ölümden koruyup (onları) gözeteceğim’, diye arz etti” (Çetin, 2012: 180).

(15) *ötrü biz başın kamag t(ä)ñrilär çambudivip uluştaki tözün yavaş kutlar vahşıklar bo nom avant tıtag üzä üzäliksiz nomlug noş tatıgıg tatgalı bolup, çoğ yalın küç küsün y(a)ruk yaşuk üzä bolu tägingäy biz* (AY-Ayazlı, 0769) “Sonra biz (dört Mahārāja), başta olmak üzere bütün Tanrılar jambūdvīpa ülkesindeki soylu ruhlar işte bu öğretiyi sebebiyle daha üstü bulunmayan öğretiyi tadına ulaşıp güç (ve) parlaklıkla donanacağız” (AY-Ayazlı).

(16) *ötrü olurmuş orunıntın örü turup t(e)ngri t(e)ngri burkan adakınta yinçürü töpün yükünü teginip inçe tip ötüinti* (AY 473/ 19) “Sonra oturmuş olduğu yerden kalkarak Tanrı(lar) Tanrısı Buddha’nın ayağına doğru eğilerek başıyla secde etti (ve) şöyle ricada bulundu” (Çetin, 2012: 181).

(17) *onunç ayning y(i)g(i)rmi sekizi açılmak kutlug kün üze bitiyü teginim* (AY 199/20) “onuncu ayın yirmi sekizi ‘açılmak’ (=Çin. k’ai) (adlı) kutlu günde saygıyla yazdım” (AY-Ölmez).

Yukarıdaki örneklerde de *yarlıka-* fiilinin örneklerinde olduğu gibi, genellikle Buda ile konuşmalar sırasında asıl fiili yüceltmek amacıyla bu yardımcı fiilin kullanıldığı görülmektedir. Ölmez (1991) de metin aktarırken fiilin bu kullanımını dikkate alarak, bu fiilin verdiği anlamı ‘saygıyla’ ifadesi ile karşılamıştır. Bu fiilin saygı anlamının, başı yere değdirerek (<teg-) secde etmekle ilişkili olduğu açıktır. Çetin (2012) metin aktarımında bu yardımcı fiili genellikle *secde et-* şeklinde aktarmıştır. Bağlamdan bu asıl anlamın da çıkarılabileceği gibi, *tegin-* fiilinin önündeki zarf-fiilli yapıdaki eylemi yücelttiği, saygı bakımından nitelediği de anlaşılabilir. Özellikle son örnekte, *biti-* “yaz-“ eyleminin kullanılması, sonrasındaki *tegin-* fiilinin temel anlamıyla kullanılmadığını ve yazılan şeyin yüceliğinden dolayı yazma işinin yüceltildiğini göstermektedir.

3. yükün-

Orta Türkçe döneminde de görülen *yükün-* fiili, Kaşgarlı’nın divanında hem “*secde etmek*” hem de “*saygı göstermek üzere baş eğmek*” olmak üzere iki ayrı anlamda verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015, 993). Eraslan bu fiilin de yukarıdaki diğer fiiller gibi esas fiilde

belirtilen hareketin saygıyla yapıldığını ifade ettiğini söylemiştir (2012, 448). *Secde etme* anlamının yanında *yüceltme*, *hürmet etme*, *saygı gösterme* anlamlarını da içeren bu fiil, Altun Yaruk'ta daha çok *secde et-* anlamında kullanılsa da aşağıdaki örneklerde eklendiği ana fiili işlev bakımından nitelediği görülmektedir. İlk örnekte kutsal bir metnin söylenmesinden ve bu metnin adının konulmasından söz edilirken, söz konusu metnin yüceliğinden kaynaklı olarak asıl fiillerden sonra bu fiil kullanılmış ve yapılan işin yüceliği vurgulanmıştır. Diğer iki örnekte de Buda'ya seslenilerek, öznenin Buda'yı övmesi *yükün-* fiili ile yüceltilerek dile getirilmiştir.

(1) *bo nomug okıguda 'eng başlayuçā dyanıg sakınp tapıg ötünüp bo sekiz çaytı yükünçüg sözleyü yükünüp yine nomnung bir şlok enetkeçe azu türkçe atın atap yükünüp yi darma sözlep bo nomug okıgu ol* (AY 33/23) “bu öğretiyi okuduğunda en başta dünya halini unutmayı düşünüp hürmet edip bu sekiz manastır secdesini hürmetle anlatıp yine öğretinin bir Hintçe yahut Türkçe manzum adını koyup vaaz anlatıp bu öğretiyi okuyacaktır.”

(2) *yekler kuvragın erkçe evirteçi tagdın yingakıg küzetdeçi tutdaçıya öngi öngi körklüğe sizni öge yükünür m(e)n* (AY 29/6) “Şeytanlar meclisini güçlü bir şekilde çevirecek, dağdan tarafı gözetecek, tutacak olana başka başka güzelliklere sizi hürmetle överim.”

(3) *adinçig iduk töpü orun bavagırning idisi arıg kkirsiz çangv(a)çırıg alışturu tutdaçı aryasang bolmuş sekiz on dört bahşınun bahşısı .. arıyav(a)çıradaranı öge yükünür m(e)n* (AY 678/18) “Seçkin, mukaddes tepe(deki) tahtın, kainatın sahibi; temiz, lekesiz çan şimşegi elde edebilecek, soylular topluluğundan olmuş, seksen dört üstadın üstadı, arıyavaçıradaranı (yı) hürmetle överim.”

4. ötün-

Kaşgarlı Divanı'nda “*durumu hakana vb. makamlara arz etmek*” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2015, 793) anlamında verilen bu fiili Eraslan “*ötün-* ‘rica etmek, arz etmek’ fiili, esas fiilde belirtilen hareketin yapılmasının rica edildiğini, arz edildiğini veya hürmetle yapıldığını ifade eder” (2012, 446) sözleriyle açıklamıştır. Gabain'ın (2007, 90) modal saygı fiilleri başlığı altında verdiği örneklerde de yer alan *ötün-* fiilinin anlamları arasında Caferoğlu (2011, 155) ‘*küçüğün büyüğe hitabı*’ anlamından da söz etmektedir. Yaylagül; bu fiilin, Eski Türkçede nezaket, saygı bildirme amacıyla kullanılan temel fiillerden olduğunu dile getirmektedir:

“Eski Türkçenin bu amaçla kullandığı temel fiili *ötün-* “arz etmek, saygı ile istemek” olup *öt-* fiilinden türemiş dönüşlü fiildir (*ötün-*). Gerek Türk runik harfli metinlerde gerekse Maniheizt, Buddhist ve Hristiyan Türk çevresinde yazılmış metinlerde - Türkiye Türkçesinde sıkça kullanılan, Arapçadan alıntı arz kelimesiyle Türkçe *et-* fiilinin birleşimiyle meydana getirilen *arz et-* ifadesine eşdeğer bir görevde – geniş kullanım alanı bulan *ötün-* fiili, Türk runik harfli metinlerle Maniheizt ve Buddhist Türk metinlerinde, genellikle 1. ve 3. kişi çekimli olarak tanıklanmıştır” (2005, 156).

Yukarıda sözü geçen diğer saygı fiilleri gibi, *ötün-* fiili de yardımcı fiil olarak eklendiği fiilin saygıyla yapıldığını belirtme işlevinde kullanılmıştır. Bu örneklerde; açıklanacak olan öğretinin yüceliği, yine ikinci örnekte okunacak olan duanın, öğretinin yüceliği bu yardımcı fiilin kullanılmasını gerektirmiştir:

(1) *amti m(e)n yügerü on küçlüg ayagka tegimliglarning üskinte aç a yada ötüneyin erüş üküş alp sıkıg emgeklerig* (AY 109/3) “Şimdi ben şimdiki on güce sahip saygıya layık olanların (tanrıların) huzurunda sayısız zorluğu, sıkıntıyı açıklayayım.”

(2) *anın amti okıyu ötünür m(e)n alkunı* (AY 507/20) “Bu sebeple, ben şimdi hepsini okurum.”

Altun Yaruk'ta içerik olarak Buda'ya seslenme ve Buda'nın topluluğa seslenmesi söz konusu olduğundan, tasvir fiili olarak kullanılan saygı fiillerinin özellikle bu seslenme eylemlerinde kullanıldığı görülmektedir. Özellikle *ötün-* ve *yarlıka-* fiillerinin, *ti-* fiiline çokça eklendiği dikkat çekmektedir. Bu fiil birleşmelerini saygı fiilleri ile yapılan diğer fiil birleşmelerinden ayıran temel fark ise; bu yardımcı fiillerin diğer fiillerle birleşirken ünlü zarf-fiil ekine (-X) ihtiyaç duyarken, *ti-*, *ay-*, *ayt-* vb. fiillerle birleşiminde ünsüz zarf-fiil ekini (-p) almasıdır. Bu duruma Gabain da özellikle dikkat çekmiş ve '*ti-p ötün-*' örneğini vermiştir (2007, 90).

ötün- fiili, Altun Yaruk metninde daha çok *tip ötün-* şeklinde, *ti-* “de-“ fiili ile birlikte kullanılmaktadır. Aşağıdaki örnekte Çetin bu fiil birleşmesini, *ötün-* fiilinin temel anlamıyla aktarmış olsa da, burada *de-* işini yapan kişinin bir Aziz olması dolayısıyla burada da bir yüceltme durumu söz konusudur ve *ötün-* yardımcı fiili, ana fiil olan *de-* fiilini yüceltme işlevi görmektedir. Dolayısıyla *tip ötünti* sözü, “*dedi*” şeklinde aktarılabilir.

(3) *bo y(a)rlıgıg eşidü teginip [şarıputır]ı arhant yene inçe tip [ötün]ti* (AY 461/22) “bu buyruğu işiten Aziz Şarıputri, şöyle ricada bulundu” (Çetin 2012, 177).

Aşağıdaki örnek ise Huastuanift metninden alınmış bir örnektir:

(4) (...) *amti t(ä)ñrim yazokda boşunu ötünür biz* (Hts 100) “(...) şimdi tanrım bütün bu günahlardan arınmayı dileriz.” (Özbay 2014, 92).

ötün- fiilinin Huastuanift adlı metinde istisnasız olarak *yazokda boşunu ötün-* şeklinde geçtiği görülmektedir. Bu söz öbeğinde belirtilen asıl fiil *günahlardan arın-* değil, *dile-* yani *ötün-* fiilidir. Eğer bu metindeki örneklerde de söz konusu fiil, bir tasvir fiili olarak kullanılsaydı, bu söz öbeğinden “*günahlardan hürmetle, saygıyla arınınız*” gibi bir anlamın çıkması gerekirdi. Bu metnin bir tövbe duası olduğu da düşünüldüğünde, buradaki *ötün-* fiilinin bir tasvir fiili olmadığı, asıl anlamıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu gibi örneklerle karşılaştırılarak Altun Yaruk'taki belirtilen örneklerde bu fiilin bir tasvir fiili olarak kullanıldığı ve önündeki fiile yüceltme, saygı anlamlarını kattığı söylenebilir.

Saygı fiilleri, herhangi bir fiile eklenebildikleri gibi birbiri ardına eklenerek de kullanılmış ve kullanıldıkları cümlelerde saygı anlamını pekiştirmişlerdir. Aşağıdaki örnekte *ötün-* ve *tegin-* fiillerinin birlikte kullanılarak saygı anlamının pekiştirildiği görülmektedir. Burada da bağlamdan da çıkarılabileceği gibi, ilk örnekte asıl eylem öğretiyi açıklamak eylemi; ikinci örnekte de övmek eylemidir:

(1) *m(ä)n amti t(ä)ñrim alku yok çıgay erinç y(a)rlıg ämgäklig tolgaklıg tınl(i)gların küsüşlärin kanturgalır üçün, yänä ymä ugrayu bo nom ärdiniğ küyü küzätü tutgalır üçün, anın bo d(a)rni nomug törösi birlä aç a yada ötünü tögindim* (AY-Ayazlı, 1090) “Ben şimdi Tanrım, bütün yoksul, zavallı, sıkıntılı canlıların isteklerini gerçekleştirmek için ve özellikle bu öğreti

mücevherini koruyup tutmak için bu tılsımı, öğretiyi yasası ile açıklayarak söyledim” (AY-Ayazlı).

(2) *kamag t(e)ngriler kuvragı .. yumgın kelir yığılıp .. alkugun barça bir köngülin .. öge ötüni teginürler* (AY 482/8) “Bütün Tanrılar topluluğu, hepsi toplanıp gelir, hepsi bir gönülle, (sizi) övüp dururlar” (AY-Çetin).

Yukarıda sözü edilen yardımcı fiiller; Eski Uygur Türkçesi dönemine ait olan diğer metinlerde ya geçmemekte ya da fiil birleşmesi olarak yer almamakta, dolayısıyla temel anlamlarıyla görülmektedirler.

(1) *Āk at karşısın üç bolugta talulapan agınka ötügke ıdmiş tir. Korkma, edgüti ötüñ; ayınma, edgüti yalbar! tir. Ança biling: Edgü ol.* (IB 19) “Kır at, rakibini üç arayışta seçerek bir dilsizce duaya yollamış, der. Korkma, iyi dua et; korkma, iyi yalvar! der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.” (Tekin 2004, 29).

(2) *Kul sabı begingerü ötüñür, kuzgun sabı tengrigerü yalbarur. Üze Tengri eşidti, asra kişi bilti tir. Ança biling: Edgü ol.* (IB 54) “Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı’ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.” (Tekin 2004, 33)

(3) *kaltı atı kötrülmiş sudurta y(a)rlıkamış ol inçe tip (...).* (Üç itigsizler 110b: 15) “Kaldı ki, Adı Yükselmiş (Bhagavān) Sūtra’da şöyle diyerek buyurmuştur:” (Barutçu Özönder 1998, 80).

(4) (...) nāçā **yañ(ı)lu yüküntümüz** ärsär nāçā yañ(ı)lu puşi berd(i)m(i)z ärsär, ymä buyan bügtäg kılur biz tep yañ(ı)lu nāçā anıg kılınç kıl(ı)m(i)z ärsär, ymä yäkkä içgäkkä t(ä)ñri tepän tınl(ı)g(ı)g tural(ı)g(ı)g **ölürüp yüküntümüz** ärsär, ymä burhan tepän igid nomka uduntumuz tap(ı)nt(ı)m(i)z ärsär, kut kolu yüküntümüz ärsär, t(ä)ñrikä yazınıp yäkkä tapınt(ı)mız ärsär, t(ä)ñrim amtı ökünür biz yazokda **boşunu ötüñür** biz (Hts 177-193) “(...) ne kadar yanılarak secde ettiyse; ne kadar yanılıp sadaka verdiyse; dahası sevap işliyoruz diye yanılarak ne kadar kötü davranışlarda bulduysak; yine şeytana, iblise tanrı diyerek canlıları öldürüp secde ettiyse; yine peygamber diyerek yanlış öğretiye inanıp tapındıysak ve (şeytandan) inayet dilediysak; tanrıya (karşı) günah işleyerek şeytana taptıysak; tanrım şimdi günahattan arınmayı dileriz.” (Özbaş 2014, 93)

Yukarıdaki son örnekte yer alan *yükün-* fiili ile oluşturulmuş olan fiil birleşmelerinde, yüce bir varlığın eyleminin yahut yüce bir varlığa yöneltilen bir eylemin aksine; olumsuz eylemlerden, yapılan hatalardan bahsedilmesi; buradaki *yükün-* fiillerinin, zarf-fiil yapısındaki fiili yüceltme işlevinde kullanılmayıp asıl anlamıyla kullanıldığını, yapılan hatalardan dolayı secde etmek anlamını da ifade etmesi bakımından açıkça göstermektedir.

SONUÇ

Birleşik fiiller, birçok araştırmacı tarafından farklı şekillerde tanımlanıp sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmalar içerisinde tasvir fiilleri, Uğurlu(2009) dışında, her zaman ayrı bir başlık altında incelenmiş ve diğer birleşik fiillerden ayrılmıştır. Tasvir fiilleri ile oluşturulan birleşik fiillerdeki temel özellik; yapının zarf-fiil+fiil şeklinde olması ve zarf-fiilli yapıdaki fiilin asıl eylemi ifade etmesi, yardımcı fiilin ise bu zarf-fiilli yapıdaki eylemi işlev yönünden nitelemesidir. Tasvir fiilleri; yardımcı fiilin, asıl fiili nitelediği işlevler bakımından da sınıflandırılmaktadır: Sürelik, kolaylık, tezlik vb.

Eski Uygur Türkçesinde sıklıkla görülen ve yardımcı fiil olarak kullanılan *yarlıka-*, *tegin*, *yükün-*, *ötün-* fiillerinin de zarf-fiilli yapıdaki ana eylemi yüceltme, saygı bakımından nitelediği görülmektedir. Bu fiillerden bazı kaynaklarda yalnızca saygı, nezaket ifadesi olarak bahsedilmiş, bazı kaynaklarda ise diğer tasvir fiilleri ile aynı başlık altında değerlendirilerek işlev yönünden bir ayrıma gidilmemiştir. Gabain (1988), fiil birleşmelerini incelediği çalışmasında bu fiilleri *Modal Saygı Fiilleri* başlığı altında ele almıştır; ancak bu yardımcı fiillerin, esas anlamlarını korumayıp, önlerindeki fiili saygı yönünden işaretlemeleri nedeniyle, bu fiillerin tasvir fiili kategorisinde değerlendirilmesi ve Gabain'ın *isteyü git- vb.* (1988) örnekleriyle açıkladığı ve yardımcı fiilin asıl anlamını koruyarak esas eylemi ifade ettiği modal yardımcı fiillerden ayrılması gerekmektedir. Tasvir fiillerinin işlev yönünden sınıflandırılması açısından, burada sözü edilen yardımcı fiiller Eski Uygur Türkçesi için birer tasvir fiili olarak “*saygı fiilleri*” başlığı altında ayrıca değerlendirilmelidir. Budizmin öğretilerini ele alan Altun Yaruk adlı eserde konu itibarıyla Buda ile konuşmaların yer alması, aynı zamanda kutsal olgulardan bahsedilmesi; esas fiilin saygı bakımından işaretlenmesini beraberinde getirmekte ve bu yardımcı fiillerin işlevini açıklamaktadır.

KISALTMALAR:

- AY: KAYA Ceval, **Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 607, Ankara, 1994.
- AY-AYAZLI: AYAZLI Özlem, **Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2012.
- AY-ÇETİN: ÇETİN Engin, **Altun Yaruk Yedinci Kitap**, Karahan Kitabevi, Adana, 2012.
- AY-ÖLMEZ: ÖLMEZ Mehmet, **Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:1, Beytepe, Ankara, 1991.

Htf: Huastuanift

IB: Irk Bitig

KAYNAKÇA

- AYAZLI Özlem, **Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2012.
- BANGUOĞLU Tahsin, **Türkçenin Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- BARUTÇU ÖZÖNDER Sema, **Üç İtigsizler**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 672, Ankara, 1998.
- CAFEROĞLU Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- ÇETİN Engin, **Altun Yaruk Yedinci Kitap**, Karahan Kitabevi, Adana, 2012.
- EKER Süer, **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2011.
- ERASLAN Kemal, **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.

- Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk** (Haz: Ahmet Bican Erçilasun ve Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- ERDAL Marcel, **A Grammar of Old Turkic**, Brill Publications. Handbook of Oriental Studies. Leiden-Boston, 2004.
- ERGİN Muharrem, **Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Basım Yayın Tanıtım, İstanbul, 2013.
- GABAİN Anne Marie von, **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları: 532, Ankara, 2007.
- GABAİN Anne Marie von, "Türkçede Fiil Birleşmeleri", **TDAYB** 1953, TDK yay., 1988.
- GÖKÇE Faruk, **Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri**, TKAE, Ankara, 2013.
- KARAAĞAÇ Günay, **Türkçenin Söz Dizimi**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2011.
- KARAHAN Leylâ, **Türkçede Söz Dizimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- KAYA Ceval, **Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 607, Ankara, 1994.
- KESKİN Berker, "Eski Uygur Türkçesinde Saygı Bildiren İfadeler Üzerine", **The 1st International Conference on Studies in Turkology (ICOSTURK'2016)** October, 14 – 16, 2016, Barcelona-SPAIN, 2016.
- KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- ÖLMEZ Mehmet, **Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:1, Beytepe, Ankara, 1991.
- ÖZBAY Betül, **Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası**. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- TEKİN Talat, **İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı**, Öncü Kitap, Ankara, 2004.
- TOKYÜREK Hacer, **Eski Türkçede (VIII. yy. – XI. yy.) Yardımcı Fiiller**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.
- UĞURLU Mustafa, "Birleşik Fiil' Üzerine". **İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (UTEK 27-28 Ağustos 2007) Bildirileri Türkçenin Söz Dizimi ve Türk Edebiyatında Üslûp Arayışları**. C.1 s. 399-412. İstanbul, 2009.
- YAYLAGÜL Özen, "Eski Türkçede Nezaket İfadeleri", **Milli Folklor**, Yıl: 17, Sayı: 68, ss. 151-165, 2005.